WSTĘP

Przedstawiana tu książka jest adresowana do tych Czytelników, których zainteresują nieznane i jednocześnie dramatyczne losy dwudziestowiecznej literatury białoruskiej, z którą młyny historii obeszły się ze szczególną bezwzględnością. Przedstawione zostaną tu zarówno losy twórców, jak i ich utworów literackich. Należy pamiętać, że autorzy ci byli postawieni w obliczu skrajnie trudnych, niekiedy beznadziejnych wyborów, których dokonywanie było jednocześnie próbą charakteru i konfrontacją z niewidocznymi często dla innych siłami historii. Losy te były uwikłane w politykę, której pragnęli za wszelką cenę uniknąć, ale najczęściej nie mieli na to wpływu. Jako świadomi reprezentanci elity, poczuwający się do więzi ze swoim narodem, odzyskującym uparcie własny język, tożsamość i odrębność, pragnącym zachować przynajmniej podstawy autonomii duchowej w kręgu innych narodów, którym udało się uzyskać nie tylko samodzielność kulturalną, ale nawet suwerenność państwową.

Postawa i sukcesy innych Słowian usytuowanych na zachód od ziem białoruskich były w oczywisty sposób wzorem, ku któremu twórcy ci chcieli podążać. Byli oni świadomi tego, że własna literatura, pielęgnowanie języka ojczystego i jego upowszechnianie w kręgu tych, którzy nadal nie umieli się nim posługiwać, będzie stanowić najważniejszą gwarancję realizacji celów niepodległościowych. Perspektywy historyczne jednak nie układały się pomyślnie, ani pośród społeczeństw słowiańskich i odradzających się nowych organizmów państwowym, ani na szerszym forum europejskim. Sprawa białoruska, zdominowana przede wszystkim przez Rosję, nie zyskała większej przychylności, która mogłaby pomóc w skorygowaniu mapy państw i kulturowej panoramy narodów.

Kiedy po powstaniu Rosji Radzieckiej ukształtowały się warunki ku temu, by przynajmniej formalnie zaznaczyć można było państwową odrębność Białorusi, dość szybko okazało się, że odrębność ta nie przybrała realnego kształtu. Pojawiły się różne ograniczenia suwerenności językowej, narodowej, a wreszcie i kulturalnej. W ten sposób oficjalnemu krótkotrwałemu zresztą wspieraniu białoruskiej twórczości literackiej towarzyszyły, nałożone niczym kaganiec, mechanizmy kontroli i cenzury, podporządkowania ideologicznego. Losy literatury białoruskiej przybrały postać sinusoidy wzlotów i upadków, zachęt twórczych i przykręcania śruby. I w takich warunkach całkowitego braku stabilności w polityce kulturalnej przyszło tworzyć literatom białoruskim przez cały okres, aż po czasy obecne. Z tej perspektywy także odzyskanie suwerenności państwowej przez Białoruś w roku 1991 na krótko poprawiło sytuację języka i literatury. Szybko okazało się bowiem, że dominująca rola języka metropolii – Rosji – kontrolującej obszar wschodniej Słowiańszczyzny nie tylko powróci, ale zacznie się umacniać. Językowi i literaturze białoruskiej zaczęła znowu zagrażać perspektywa zepchnięcia do narodowego skansenu.

W takich warunkach losy poszczególnych twórców i ich utworów przybrały kształt dramatycznej konfrontacji z niesprzyjającą rzeczywistością. Były to zmagania jednostek, przebiegające często w całkowitym osamotnieniu oraz bez żadnego oparcia w społeczeństwie, często w środowisku emigracji, gdzie można było znaleźć schronienie, ale beż żadnej gwarancji całkowitego bezpieczeństwa. Emigracja literacka była udziałem wielu narodów słowiańskich, jest ona wpisana na trwałe w historyczne losy ich kultur. Jednak w przypadku literatury białoruskiej niekiedy miała ona tragiczne skutki, gdy aresztowani poza ojczyzną pisarze – Franciszek Alachnowicz i Łarysa Geniusz – zsyłani byli do łagru na długie lata.

W przedstawianej książce Czytelnik odnajdzie prezentacje takich właśnie poruszających losów pisarzy białoruskich, starających się nie zejść ze świadomie wybranej drogi, zachować godność, człowieczeństwo i przynajmniej skrawek własnej swobody twórczej.

W rozdziale pierwszym zostanie zaprezentowana dyskusja, która toczyła się na łamach gazety „Наша Ніва" („Nasza Niwa") przez osiem miesięcy w latach 1913–1914. Udział w niej wzięli tacy literaci, jak Janka Kupała,

Wacłau Łastouski, Lawon Hmyrak i Jazep Losik. Poruszyli oni bardzo ważne dla tego okresu kwestie. Były to: funkcja i przeznaczenie sztuki i literatury, ich rola i miejsce w życiu społeczeństwa białoruskiego; perspektywy stworzenia podstaw narodowej literatury białoruskiej; kwestia adresata i odbioru współczesnej literatury przez różne grupy społeczeństwa. Rozdział drugi został poświęcony twórczość dramaturgicznej Maksima Hareckiego, który obok m.in. Janki Kupały i Franciszka Alachnowicza podjął próbę odmiany dramatu i teatru białoruskiego.

Bohaterem trzeciego rozdziału jest literat i publicysta Franciszek Alachnowicz. W okresie białorutenizacji[1] (lata 20. XX wieku) wyjechał z Wilna na Białoruś, aby wziąć udział w zakładaniu nowego zespołu – Białoruskiego Teatru Państwowego – 2 (Witebsk) jako kierownik literacki. Jednak został aresztowany i wysłany na Wyspy Sołowieckie. Po powrocie napisał opowieść *7 lat w szponach GPU*, która jako jedna z pierwszych opisuje wprowadzany wówczas w ZSRR system Gułagu i zniewolenia. Rozdział czwarty skupia się na recepcji literackiej w Polsce jednego z czołowych pisarzy białoruskich – Alesia Adamowicza. Przysłużył się on literaturze białoruskiej przede wszystkim jako twórca prozy dokumentalnej. Laureatka literackiej Nagrody Nobla Swietłana Aleksijewicz w licznych wywiadach nie tylko przytacza jego nazwisko, lecz stwierdza, że jest jego uczennicą.

Trzy kolejne rozdziały – piąty, szósty i siódmy – poświęcone są postaci, twórczości oraz recepcji literackiej w Polsce klasyka literatury białoruskiej Wasila Bykawa. Na uwagę zasługuje kwestia funkcjonowania w radzieckiej Białorusi cenzury, która ingerowała w teksty pisarza i dokonywała znaczących zmian, tym samym zniekształcając sens (na przykładzie powieści *Sotnikau*). Korespondencja białoruskiej poetki Łarysy Geniusz została poddana analizie w ósmym rozdziale monografii. Literatka wraz z mężem została aresztowana przez radziecką NKWD w Pradze (5 III 1948) i wywieziona na Białoruś. Tam odbył się sąd, który skazał ją na dwadzieścia pięć lat łagru. Autorka spędziła

[1] Białorutenizacja – proces nadawania cech kultury białoruskiej osobom lub zbiorowościom funkcjonującym wcześniej w ramach innych kultur, umacniania pozycji kultury i języka białoruskiego w danej dziedzinie lub na określonym obszarze. W latach 20. XX wieku stanowiła ona część oficjalnej polityki władz Białoruskiej SRR.

w Gułagu siedem lat, po czym otrzymała możliwość powrotu do Zelwy – rodzinnego miasta swojego męża. Nigdy nie zgodziła się na radzieckie obywatelstwo i do końca życia przebywała pod szczelną obserwacją organów bezpieczeństwa. Jej listy przepełnione są bólem i troską o Białoruś, jej kulturę i język.

Ostatni, dziewiąty rozdział, porusza aktualny nie tylko dla białoruskiej literatury, lecz także kultury problem zmiany kanonu. Program nauczania literatury białoruskiej w uczelniach wyższych oraz szkołach uległ zmianie i został mocno okrojony. Zatwierdzony przez Ministerstwo Edukacji Republiki Białoruś nie tylko nie odzwierciedla realnej sytuacji w literaturze białoruskiej, lecz bardzo ją upraszcza, a nawet można pokusić się o stwierdzenie – banalizuje. W rezultacie literatura białoruska jest słabo obecna w świadomości nie tylko białoruskiego, lecz światowego odbiorcy. Powstaje wrażenie, że język białoruski jest mało konkurencyjny, niezdolny funkcjonować w dyskursie literatury światowej. Odbija się to negatywnie na sytuacji w kraju: młodzież niechętnie poznaje dzieła literatury białoruskiej (jak dawnej, tak i współczesnej), a w rezultacie przestaje czytać w tym języku. Ponadto istnieje obawa, że w wyniku ciągłej kontroli oraz narzucania pewnych standardów ze strony władzy, literatura białoruska straci szansę pojawienia się na światowym rynku wydawniczym i konkurencji. Istnieje niebezpieczeństwo, że pozostanie lokalnym, mało znanym zjawiskiem.

Przedstawione w publikacji zagadnienia dotyczą różnych okresów historii literatury białoruskiej. Dzięki temu, polski czytelnik ma możliwość przyjrzenia się bliżej poszczególnym zjawiskom i poznania sylwetek niektórych literatów. Wszyscy – M. Harecki, F. Alachnowicz, A. Adamowicz, W. Bykau i Ł. Geniusz – należą do grona czołowych twórców literatury białoruskiej XX wieku. Maksim Harecki tworzył podwaliny „nowego dramatu”, Franciszek Alachnowicz, Aleś Adamowicz i Łarysa Geniusz rozwijali bardzo popularny obecnie gatunek literatury faktu, a Wasil Bykau osiągnął sukces w realistycznej prozie o mocnym zabarwieniu psychologicznym.

* * *

Publikację tę poświęcam Rodzicom. Moja matka, Walentyna Szkadarewicz, urodziła się w miasteczku Kopyl w obwodzie mińskim. Po II wojnie światowej

ukończyła szkołę pedagogiczną w Nieświeżu i zamieszkała w tym mieście. Wkrótce rozpoczęła pracę w podstawowej szkole we wsi Użanka, gdzie pracowała przez całe życie. Była to osoba niezwykle inteligentna i wykształcona, świetnie znająca język białoruski. Zaszczepiła we mnie miłość do kultury, literatury i języka białoruskiego. Zmarła w 1978 roku.

Ojciec – Weniamin Moskwin – był Rosjaninem. Urodził się w okolicach Wiatki (obecnie Kirow) w Rosji. Po II wojnie światowej zamieszkał w Nieświeżu, gdzie poznał swoją żonę. Mimo dość aktywnej rusyfikacji Białorusi w latach 50.–70. XX wieku nauczył się języka białoruskiego i czytał w tym języku. Zmarł dość wcześnie – w 1973 roku. Rodzice na zawsze pozostali w mojej pamięci jako światli, wysoce wykształceni i inteligentni ludzie. Jestem im bezgranicznie wdzięczny za wszystko.

* * *

Kilka tekstów, zamieszczonych w tej monografii, zostało już wcześniej opublikowanych[2].

Wszystkie przytoczone cytaty zostały przetłumaczone z języka białoruskiego przez autora publikacji.

Białoruskie imiona i nazwiska zostały podane w białoruskiej wersji, a rosyjskie – w rosyjskiej. Wszystkie białoruskie i rosyjskie nazwiska oraz tytuły zapisane są alfabetem łacińskim według obowiązujących zasad transkrypcji.

W publikacji zostały wykorzystane zdjęcia z Białoruskiego Państwowego Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki w Mińsku (zdjęcia Wacława Łastouskiego, Maksima Hareckiego, Franciszka Alachnowicza, Alesia Adamowicza), z prywatnego archiwum Michasia Skobły (zdjęcie Łarysy Geniusz) i Siarhieja Szaprana (zdjęcie Wasila Bykawa). Dziękuję za możliwość ich wykorzystania.

[2] A. Moskwin, *Recepcja prozy Wasila Bykawa w Polsce*, „Recepcja. Transfer. Przekład" 2005, R. 5, nr 3, s. 45–55; idem, *Recepcja twórczości Alesia Adamowicza w Polsce*, „Recepcja. Transfer. Przekład" 2006, R. 5, nr 1, s. 23–41; idem, *Łarysa Geniusz: życie w izolacji*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej" 2007, t. 1, s. 73–84; idem, *Maksim Harecki jako przedstawiciel „nowego dramatu" białoruskiego*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej" 2001, t. 6, s. 72–87; idem, *„Likwidacja"/„Sotnikau" Wasila Bykawa i cenzura na Białorusi*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej" 2016, t. 9 (2016), s. 187–199.

Przygotowując tę monografię, doznałem wsparcia i pomocy ze strony wielu osób. Jestem bardzo wdzięczny wszystkim, którzy przyczynili się do jej powstania. Miałem okazję odbyć miesięczny staż na Białoruskim Uniwersytecie Państwowym w Mińsku (01.–30.07.2019), z którym Uniwersytet Warszawski współpracuje od wielu lat. Przy okazji chciałbym podziękować dziekanowi Wydziału Filologicznego tej uczelni – prof. dr. hab. Iwanowi Roudzie oraz prodziekanowi – prof. dr. Mikołajowi Chmielewskiemu za możliwość pobytu i konsultacji z pracownikami Wydziału.